

Piotr Ząbek

10piotrزابek@gmail.com

Student, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska

Witamy w Europie, czujcie się jak u siebie – przeгляд urbanistycznych i architektonicznych rozwiązań z obozów dla imigrantów w Europie

Welcome to Europe, feel at home – an overview of urban and architectural solutions from immigrant camps in Europe

Streszczenie

Ziemia obiecana, co prawda, już nie przypomina Mekki i zamiast życia wiecznego oferuje skromne życie doczesne, jednakże bez wojny i głodu. W artykule zostaną przedstawione obóz La Liniere i Dżungla Calais, ich ciekawe cechy urbanistyczne, procesy, do których w nich doszło, a które dają architektoniczną lekcję. Zawrę również krótkie rozliczenie UE z obietnic godnego życia w kwestii danym azylantom.

Słowa kluczowe: uchodźcy, obóz, architektury tymczasowa, kryzys migracyjny, La Liniere, Calais, Jungle, drenaż kulturowy, architektura prymitywna

Abstract

The promised land no longer resembles Makka; instead of eternal life, it offers modest temporal life but without war and hunger. The article will present two camps: La Liniere and Jungla Calais, their interesting urban features, the processes that took place in them, and which give an architectural lesson. I will also make a short EU settlement of the promises of a dignified life regarding the asylum seekers concerned.

Keywords: Refugees, camp, temporary architecture, migration crisis, La Linière, Calais, Jungle, cultural drainage, primitive architecture

1. WSTĘP

„Toczący się w Europie od początku obecnego wieku kryzys migracyjny, spowodowany masowym przybywaniem uchodźców¹ i imigrantów na ten kontynent, jest największym tego typu zjawiskiem od czasów II wojny światowej” – Wikipedia².

Pod koniec 2010 roku rozpoczyna się Arabska Wiosna³, wszystkie kraje północnej Afryki i Półwyspu Arabskiego chwyciły za broń. Liczne protesty przeciwko władzy, obalenia rządów i wojny domowe spowodowały niewyobrażalne zniszczenia i śmierć milionów istnień. Wojna w Syrii pochłonęła kilkaset tysięcy ludzi i zmusiła 5 milionów Syryjczyków i Kurdów do ucieczki⁴. Prawie tyle samo ludzi uciekło z Libanu i Libii na skutek tamtejszych wojen. Część uszła do pobliskich krajów, lecz większość ruszyła w swoją pielgrzymkę do Europy⁵. Ziemia obiecana co prawda już nie przypomina Mekki i zamiast życia wiecznego oferuje skromne życie doczesne, jednakże bez wojny i głodu. Do fali uchodźców dotoczyli mieszkańcy krajów o niestabilnej sytuacji politycznej czy gospodarczej. Do Europy ruszyły armie z Syrii, Afganistanu, Albanii, Iraku, Serbii, Pakistanu i Bangladeszu⁶. Kiedy współczująca Europa zaczęła przyjmować tych ludzi, wszystkich wsadzono do worka „uchodźcy” i obiecano im godne warunki do życia. Status ten prawnie nie przynależy się nikomu, albowiem żaden kraj Unii nie graniczy z krajem ogarniętym wojną, jednak w szerszym kontekście dla Syryjczyków Europa była faktycznie najbliższym miejscem do ucieczki, a chętnych do pomocy na szczęście nie brakowało. Jednakże przybywało więcej osób, niż sądzono. Każdy chciał znaleźć się pod skrzydłem socjalnego deszczu pieniędzy i pojawiły się problemy: wielkie koszty takiej operacji, liczne problemy społeczne i porządkowe, walczące ze sobą narodowości – skłócone od pokoleń. Pomieszano nienawidzące się nawzajem arabskie narodowości i zaczęto budować dla nich Huxleyowski Nowy Wspaniały Świat⁷. Jak wiemy, nie wyszło. Wielu skończyło w tymczasowych obozach, czekając na papiery, nie mając innej alternatywy, będąc zdany na łaskę kraju goszczącego.

W artykule zostaną przedstawione obóz La Linierie i Dżungla Calais, ich ciekawe cechy urbanistyczne, procesy, które się w nich odbyły, a które dają architektoniczną lekcję, jak budować tanio i dla mas. Starannie przeszukałem sieć, szukając artykułów o rozwoju obozów, problemach, jakie w nich spotkano, funkcjonowaniu, rodzajach schronień – ich powstawaniu, dalszej modernizacji i przystosowywaniu. Rzecz jasna, nie byłem nawet w pobliżu wymienionych obozów. Za najcenniejsze źródło wiedzy uznałem zdjęcia satelitarne z różnych okresów, zdjęcia obiektów architektonicznych w obozie i wywiady z samymi azylantami.

2. WITAMY W EUROPIE, REFUGEES WELCOME

LA LINIERE, PÓŁNOCNA FRANCJA, NIEOPODAL DUNKIERKI⁸

Obóz położony w przemysłowej części miasta Grande-Synthe na długim i wąskim pasie pomiędzy torami kolejowymi a autostradą. Za jego powstanie odpowiada Merostwo Grande – Synthe oraz MSF (Lekarze bez Granic). Otwarty w marcu 2016 roku był pierwszym oficjalnie wybudowanym obozem dla uchodźców we Francji. W głównej mierze mieli znaleźć się w nim mieszkańcy pobliskiego improwizowanego obozu w Basroch, który nie spełniał minimalnych warunków bytowych i był przeludniony. Planowana ilość osób w nim przebywających to 1600⁹.

Obóz powstawał w bardzo dużym pośpiechu, a do jego zaplanowania zaproszono cztery pozarządowe organizacje humanitarne¹⁰. MSF zaproponowali obóz o regularnym, uporządkowanym planie, ortogonalnie podzielona przestrzeń została jednak skrytykowana za dążenie do inwigilacji. Stowarzyszenie Acres et Cites, koordynujące całość działań, przygotowało alternatywną wersję obozu. Namioty tworzyły zwarte grupy z własnymi półprywatnymi przestrzeniami pomiędzy. Przypominały one makrokwartaty, tworząc kameralne dziecińce. Dzięki temu obóz mógł mieć rolę miastotwórczą. Obóz podzielono na kilka części – każda miała mieć swoją specyfikę, dla każdej zastosowano odmienny kolor, aby zasygnalizować taki właśnie podział. Ostatecznie połączono oba projekty, MSF i AeC, i powtarzalny sztywny układ rozbito na korzyść makrokwartatów¹¹.

„(...) Trafiamy do przestrzeni publicznej zajętej głównie przez młodych ludzi grających na smartfonach lub rozmawiających przez nie. Kolejka do pralni, ruch przy sklepie, ciągle zajęta administratorka rozwiązująca kolejne problemy zgłaszane przez mieszkańców. Centralna oś osiedla z placem na planie okręgu to tętniąca życiem miejska ulica, po której przechadzają się głównie 20- i 30-latkowie... w bezpośrednim sąsiedztwie parterowego pawilonu przedszkola i szkoły. Jest też niewielka przychodnia osiedlowa (...)”¹².

Tak Kacper Kępiński na łamach magazynu „Autoportret” opisuje swoje spostrzeżenia z pobytu w obozie.

3. DOM CIĄGLE DOSTOSOWYWANY¹³

Domy w obozie to drewniane kubiki na rzucie 4 m na 2 m z metalowym dachem. Od strony użytkowej są znacznie wygodniejsze od namiotu, jednak nie są idealne. Małe okna i słaba izolacyjność to największe problemy. Mieszkańcy od pierwszych dni próbowali polepszyć swoje warunki bytowe mniej lub bardziej udanymi modyfikacjami. Z dużą pomocą stowarzyszenia Utopia 56 powstały liczne przedsięwzięcia, kuchnie, ganki, wiaty czy elementy małej

architektury. Poza oczywistym dążeniem do powiększenia swojej przestrzeni, widać bardzo ciekawe zabiegi. Większość obiektów w obozie jest ozdobiona graffiti – są to przede wszystkim pytania, które zadają sobie codziennie mieszkańcy obozu, głuche wołania o pomoc, zapytania o sens szukania człowieczeństwa czy wręcz przeciwnie, hipisowskie zawołania do radowania się chwilą i słońcem. Poza typografią widać wiele narodowych czy etnicznych elementów. Brak tu chuligańskiej wojny na spraye. Na kolejnych kilku domkach możemy znaleźć kilka różnych flag. Widać jeszcze sporo artystycznego sztafu, wiele kształtów jest dekoracyjnych czy ironicznych. Zabiegi te tworzą niepowtarzalną i na swój sposób przyjazną atmosferę. Tak polska wolontariuszka opisała wrażenie z przebywania w La Linierze: „Jeśli chodzi o sam obóz, to było w nim coś bardzo życzliwego, uspakajającego”¹⁴. Nie można powiedzieć o architekcie takiej funkcji takiego działania, widać jednak silne dążenie do wyrażenia siebie, a architektura staje się medium dla takich komunikatów. Chęci personalizacji własnej przestrzeni, nadania czysto specyficznego wyglądu czy pokazania przynależności do jakiejś grupy.

W obozie nie trzeba mieć wprawnego oka, aby dopatrzeć się własnoręcznych ulepszeń architektury. Lepsze lub gorsze modyfikacje polegają na łączeniu sąsiadujących obiektów i tworzeniu wspólnych przestrzeni. Wbrew przeświadczeniom znajduje się tam wiele rodzin, z kobietami i dziećmi, a drewniane domki nie są zaprojektowane z myślą o nich. Dobudowywane są kolejne pomieszczenia, kuchnie, magazyny, przedsionki, werandy, sypialnie (te pierwsze są już niemal w każdym obiekcie). Od strony technicznej również powstają ulepszenia – dodaje się izolacje i instalacje elektryczne.

Widać tutaj naturalne i oczywiste dążenie do poprawy warunków życiowych przez ulepszenie własnej przestrzeni. Architektura powinna być zaprojektowana tak, aby azyłantom na to pozwolić. Pokazuje się społeczność o ludzkich cechach, zdolną do pracy i zaradną. Jest to raczej, przynajmniej w teorii, zaskoczenie dla polityków i osób odpowiedzialnych za procesy przyjmowania tych ludzi, że trzymanie ich w zamkniętych przestrzeniach i tuczenie socjalnym zasiłkiem nie jest im potrzebne. Są to w większości przedstawiciele klasy średniej, wykształceni i posługujący się językiem angielskim. Na podstawie zorganizowania sobie miejsca do zamieszkania widać, że prawdopodobnie wystarczy dać im przysłowiowe „wędki”.

4. CZĘŚĆ WSPÓLNA

To, co prawdziwie niezwykle w La Linierze, to części wspólne, wznoszone częściowo zgodnie ze wspomnianym masterplanem, jednak często zmienianym i rozszerzanym. Wiele funkcji, których nie zapewniają jednostki mieszkalne, musi zostać zapewnione dla całej grupy¹⁵.

Wchodząc do obozu, natrafiamy na Centrum Ładowania i Centrum Prania. Utylitarny obiekt pełen jest stolików i gniazdek z prądem, służy często jako targowisko albo miejsce dystrybucji towarów. Dalej możemy znaleźć pralnie, magazyny, kwaterę organizacji

wspierających, biura, strefy gastronomiczne, meczet i punkt medyczny. Ich istnienie nie jest ważne tylko z powodu pełnionej funkcji – wszystkie są istotnymi ośrodkami katalizującymi aktywność społeczną i dodatkowo zapewniając możliwość podjęcia pracy przez mieszkańców obozu. Na terenie obozu znajdują się trzy kuchnio-jadalnie, przy czym jedna przeznaczona jest tylko dla kobiet z dziećmi. W środkowej części placu znajduje się plac zabaw i kwatery Lekarzy bez Granic. Taki podział przenosi wiele funkcji z domu do kooperatywnej części wspólnej, pozwalając na zaistnienie wielu procesów integracyjnych. Przy budowie wielu z tych obiektów uczestniczyli sami mieszkańcy, co wzmocniło ich poczucie przynależności.

Po zaledwie 13 miesiącach La Linierie zamknięto, ponieważ obóz stworzony z myślą o uciekających przed wojną Syryjczykami został spalony podczas zamieszek Afgańczyków z Kurdami. Mieszkańców rozwieziono po różnych zakątkach Francji i Europy¹⁶.

5. PRAWO DŻUNGLI

JUNGLE, PÓŁNOCNA FRANCJA, NIEOPODAL CALAIS¹⁷

Obóz rozpoczął działalność w styczniu 2015 roku, a zakończył 21 miesięcy później, w listopadzie 2017 roku. Obóz jest sprawcą i produktem tzw. problemu migracyjnego w Calais. Zamieszkujący w nim migranci próbowali się przedostać do Wielkiej Brytanii pociągiem przez Eurotunnel czy promem przez kanał La Manche. W 2017 roku odnotowano ponad 30 tysięcy takich prób. Obóz w pewnym czasie liczył zaledwie 8000 tysięcy mieszkańców¹⁸, z których każdy podjął średnio 3,5 próby opuszczenia kontynentu. Dużo mówiące są nagrania z kamer samochodowych, gdzie na autostradzie biegnącej do portu na wysokości Dżungli widać grupy młodych mężczyzn z plecakami wskakujące do często ciągle jadących tirów. Proceder ten stał się kartą przetargową wszystkich przeciwników obecności imigrantów w Europie. Uznano, że takie zachowania stanowią przejaw zezwierzęcenia lub cywilizacyjnego zacofania¹⁹.

Dżungla w Calais powstawała całkowicie poza planem i czyjąś jurysdykcją. Nie można tu mówić o jakichkolwiek aspektach urbanistycznych czy, tak jak w Dunkierce, ciekawych rozwiązaniach problemów architektury publicznej. Ten najgłośniejszy i przez długi czas najliczniejszy obóz we Francji dla wielu stał się ostatnim przystankiem. „France’s Calais ‚Jungle’: Where dreams go to die”²⁰, głosi jeden z napisów na namiocie. Z tego względu nie można było liczyć kompletnie na pomoc kogoś „z góry”, każdy musiał zbudować swoją przestrzeń. W większości kończyło się na namiotach UNICEF-u, jednakże udało się również stworzyć kilka zdecydowanie unikatowych i wartych pokazania rozwiązań.

Świetnie ukazująca takie obiekty jest seria zdjęć Nicholasa Korody²¹, który – jak mówi – chciał pokazać obóz (jako konkretną materię) z innej (lepszey) strony, niż robiły to media, które przy okazji dopowiadały: „The Calais jungle was like a vision of Hell”. W opublikowanym na archinect.com artykule można zobaczyć prawdopodobnie najlepsze w owym czasie

przykłady własnoręcznego budownictwa. W porównaniu do Dunkierki w Calais mieszkańcy własnoręcznie wykonali wszystkie obiekty. Widać w każdym z nich odmienną metodykę i technikę, materiały są podobne, chociaż znajduje się tam wszystko, co uda się przenieść z miasta albo znaleźć w okolicy (choć od tej zasady zdarza się sporo bardzo barwnych odejść). Autor opowiada, że szczególnie sudańska społeczność, bardzo przywiązana do swojej ojczyzny, używała metod domowych, mimo iż wiązało się to ze znacznym nakładem pracy. Pochodzenie imigrantów jest bardzo szerokie. Część z nich mieszkała w miejscach, gdzie naturalnych materiałów używa się w znacznie mniej przetworzonym stopniu niż w Europie. Ludzie tacy radzili sobie sprawnie w budowie schronień, wykorzystując do tego celu gałęzie drzew, glinę, kamienie, suszone trawy itd. Dosłownie przetransferowano pewne rozwiązania budowlane stosowane w pustynnych regionach północnej Afryki. Podchodząc do oglądania tych fotografii z pewną (świadomą) dozą ignorancji, można stwierdzić, że te szafasy potrafią być naprawdę wartościowe artystycznie – nieoczywiste połączenia różnych materii, niepowtarzalne kształty, różne konstrukcyjne „sztuczki” budowlane. Oczywiście należy pamiętać, że to pełne cierpienia próby zbudowania sobie schronienia, aby przetrwać konieczny czas.

6. PODSUMOWANIE

Shigeru Ban, znany przede wszystkim z projektowej działalności na rzecz architektury humanitarnej, głosi, że zła jakość takiego budownictwa i radykalne, bardzo intensywne rozplanowanie tych przestrzeni jest celowym działaniem władz i innych sfer wpływu, aby ludzie mający korzystać z obozu nie przyzwyczaili się do niego, a on samoczynnie po określonym czasie zaczął ulegać znacznemu autoniszczeniu, uniemożliwiając dalsze zamieszkanie²². Takie nieludzkie działania, możliwe w neoliberalnym, wielbiącym pieniądze świecie, są możliwe i w pewnej mierze występują w opisanych przypadkach obozów dla uchodźców w Europie. Holistycznie patrząc na problem, trzeba zaznaczyć, że jest on składową bardzo wielu czynników: uprzedzeń, obaw, manipulacji, sytuacji społecznej w Europie. Architektura jest w stanie i powinna zarządzać takim problemom, programując i umożliwiając pełnowymiarowe wsparcie.

Przekrój przez problemy pokazanych obozów ukazuje toczącą się od dawna debatę nad rolą architektury i urbanistyki w przyjmowaniu migrantów oraz ich późniejszej integracji z lokalnymi społecznościami. W tej debacie najsilniejsze głosy mają politycy i ekonomiści, widzący jedynie współczynnik ilości osób i kosztów z tym związanych. Nie biorą pod uwagę faktu, że wiele z tych osób zostanie już na stałe w danym miejscu. Obozy powinny być zatem tak zaprojektowane, aby istniała możliwość ich rozrastania się i włączenia do miasta jako pełnoprawnej dzielnicy.

Il. 1. Juan Antonio Pavón Losada (źródło: <http://thesocialsciencepost.com/en/2015/10/refugee-crisis-in-europe-plain-and-unbiased-explanation-to-help-you-make-up-your-mind-on-your-own/>, dostęp 07.04.2018)

Il. 2. Petros Giannakouris. Zdjęcia z greckiej wyspy Chios z początkowego okresu tzw. wielkiej migracji. Bohaterami zdjęć Giannakourisa są przede wszystkim kobiety i dzieci. Ich los jest wyjątkowo ciężki, w obozach często doświadczają przemocy, niejednokrotnie są to naoczni uczestnicy okrucieństw wojny (źródło: <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/greckie-obozy-dla-uchodzcow-ich-mieszkanicy-mogliby-traffic-do-polski/bxzg241>, dostęp 07.04.2018)

Il. 3. Warren Richardson. Zdjęcie wygrało World Press Photo w 2016 roku. Wiele ze szlaków do Europy biegnie przez morze Śródziemnomorskie. Na improwizowanych tratwach przybyło ok. 65% uchodźców, niestety więcej wyruszyło, niż dotarło. Długa droga, mimo łagodności morza, była dla wielu za ciężka, a najbardziej śmiertelnym problemem były psujące się w trakcie łodzie i tratwy (źródło: <https://www.spidersweb.pl/2016/02/world-press-photo-2016.html>, dostęp 07.04.2018)

Il. 4. Mapa obozu w Dunkierce z zaznaczonymi elementami obozu. Niebieskie pasy na północ od obozu to autostrada, a przerywane kreski na południe to rozwidlające się tory kolejowe. Lokacja, mimo kiepskiej jakości, jest maksymalnie blisko centrum Dunkierki, dzięki czemu mieszkańcy obozu mogli poczuć się mniej odizolowani, źródło: <https://www.forbes.com/forbes/welcome/?toURL=https://www.forbes.com/sites/davidthier/2018/04/05/fortnite-battle-royales-retail-row-treasure-map-where-to-find-th-treasure/&refURL=https://www.google.pl/&referrer=https://www.google.pl/>, dostęp 07.04.2018

Il. 5. Christine Femaux. Zdjęcie z facebookowego profilu Utopia 56, jednej z organizacji humanitarnych działających w La Lienerie. Drewniane domki w tle wypełniają niemalże cały teren. Zdjęcie pokazuje początki obozu, źródło: https://www.facebook.com/pg/asso.utopia56/photos/?ref=page_internal), dostęp 07.04.2018

Il. 6. Christine Femaux. Zdjęcie z facebookowego profilu Utopia 56, jednej z organizacji humanitarnych działających w La Lienerie. Na pierwszym widać box uroczo rozbudowany o werandę z pewną ilością zieleni, a na drugim opisane rozbudowywanie o dodatkowe pomieszczenia, źródło: https://www.facebook.com/pg/asso.utopia56/photos/?ref=page_internal), dostęp 07.04.2018

Il. 7. Christine Femaux. Zdjęcie z facebookowego profilu Utopia 56, jednej z organizacji humanitarnych działających w La Lienerie (źródło: https://www.facebook.com/pg/asso.utopia56/photos/?ref=page_internal, dostęp 07.04.2018)

Il. 8. Christine Femaux. Zdjęcie z facebookowego profilu Utopia 56, jednej z organizacji humanitarnych działających w La Lienerie. Część wspólna – miejsce opisane jako Centrum Ładowania (źródło: https://www.facebook.com/pg/asso.utopia56/photos/?ref=page_internal, dostęp 07.04.2018)

Il. 9. Nicolas Setlee. Zdjęcie z drona. Późny okres rozwój Dżungli (źródło: <https://www.pinterest.co.uk/pin/198228821076983119/>, dostęp 07.04.2018)

Il. 10. Nicholas Korody. Opisywana seria fotografii (źródło: <https://archinect.com/features/article/149946026/photographing-the-jungle-of-calais-refugee-camp>, dostęp 07.04.2018)

Il. 11. Nicholas Korody. Opisywana seria fotografii (źródło: <https://archinect.com/features/article/149946026/photographing-the-jungle-of-calais-refugee-camp>, dostęp 07.04.2018)

PRZYPISY

- ¹ Prawo międzynarodowe i Konwencja Genewska z 1951 r. Dokumenty te definiują, iż uchodźcą jest osoba, która przebywa poza krajem swego pochodzenia i posiada uzasadnioną obawę przed prześladowaniem w tym kraju ze względu na rasę, religię, narodowość, poglądy polityczne lub przynależność do określonej grupy społecznej.
- ² https://pl.wikipedia.org/wiki/Kryzys_migracyjny_w_Europie (dostęp: 27.10.2018).
- ³ https://pl.wikipedia.org/wiki/Arabska_wiosna (dostęp: 27.10.2018) – protesty społeczne i konflikty zbrojne w krajach arabskich w latach 2010-2012. Przyczyną ich wybuchu było niezadowolenie obywateli z warunków życiowych, bezrobocie, rosnące ceny żywności, a także korupcja i nepotyzm władz oraz ograniczanie swobód obywatelskich przez autokratyczne reżimy.
- ⁴ <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiatea,2/unhcr-liczba-uchodzcow-z-syrii-przekroczya-w-sasiednich-krajach-5-mln,727931.html> (dostęp: 27.10.2018)
- ⁵ <https://wiadomosci.wp.pl/imigracja-do-ue-czyli-droga-przez-meke-6027746156147841a> – „Charakterystyczny dla obecnego kryzysu jest nie tylko znaczący wzrost liczby imigrantów, ale także zmiana szlaków, którymi docierają oni do Europy. O ile kilka, kilkanaście lat temu najpopularniejszym był ten prowadzący z zachodniej Afryki na Wyspy Kanaryjskie, to obecnie prym wiodą szlaki z Libii do Włoch, a przede wszystkim przez Turcję do Grecji oraz przez Bałkany Zachodnie na Węgry. Po części ma to związek z geografią konfliktów, bo większość uchodźców stanowią obecnie Syryjczycy, zatem wschodnie trasy są w tym wypadku naturalne. Po części zaś powodem jest podjęta kilka lat temu przez UE – i Hiszpanię w szczególności – współpraca z krajami afrykańskimi w celu zwiększenia kontroli i walki z przemytnikami”.
- ⁶ Zob. przypis II.
- ⁷ <http://eszkola.pl/jezyk-polski/opracowanie-3080.html> - „Powieść «Nowy wspaniały świat» Aldousa Huxleya została opublikowana w 1932 r. w Wielkiej Brytanii. Była ona owocem zainteresowań pisarza eugeniką, a także przemyśleń na temat rodzącej się na jego oczach kultury masowej. Akcja powieści toczy się w 2541 roku (632 roku po Fordzie), na terenie Republiki Świata, której przyświeca hasło: Wspólność, Identyfikacja, Stabilność”. Wizja przedstawiona w powieści jest skrajnie negatywna i wypaczająca wiele problemów współczesnego świata. Autorytet polityczny w swojej propagandzie opisuje system przekolorowany i w jawnie kłamliwy sposób, tworząc z maoistycznych Chin USA w świetlnych latach 60.
- ⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/La_Liniere_refugee_camp (dostęp: 27.10.2018) <https://www.newsdeeply.com/refugees/community/2017/01/18/the-chill-sets-in-at-la-liniere-frances-first-official-refugee-camp> (dostęp: 27.10.2018)– Dunkierka jest najbardziej wysuniętym na północ miastem Francji (w regionie Hauts-de-France, w departamencie Nord). Miasto liczy niecałe 100 000 mieszkańców.

- ⁹ <http://webdoc.france24.com/grande-synthe-migrants-camp-insalubrite-calais-dunkerque-humanitaire-msf-mdm/> (dostęp: 27.10.2018) – przede wszystkim zamieszkiwany w koszmarnych warunkach przez Kurdów; w pewnym momencie nawet przez 3000 osób.
- ¹⁰ <http://parcitypatory.org/2016/09/26/la-liniere/> (dostęp: 27.10.2018).
- ¹¹ <https://media.msf.org/media/MSF171188.html> (dostęp: 27.10.2018).
- ¹² *Planowanie*, „Autoportret” 1(56)/2017, s. 103-107 (dostęp: 27.10.2018).
- ¹³ <https://www.actesetcites.org/projets> (dostęp: 27.10.2018).
- ¹⁴ <https://pl.aleteia.org/2017/02/07/zamiast-na-urlop-pojechala-sluzyc-rozmowa-z-wolontariuszka-ktora-pracowala-w-obozie-dla-uchodzcow-we-francji/> (dostęp: 27.10.2018) – „Czemu zdecydowałaś się pracować jako wolontariusz w obozie dla uchodźców, zamiast pojechać na urlop? (...) Na początku zeszłego roku obejrzałam film dokumentalny, który bardzo mnie poruszył. Opowiadał on o skupisku imigrantów, ale nie o tym w «Dżungli» niedaleko Calais, ale w miejscowości Grande-Synthe, która znajduje się obok Dunkierki. Ludzie z okolic przyjeżdżali i pomagali tym ludziom, jak mogli. Bardzo mnie wzruszyła postawa mieszkańców, którzy próbowali coś zrobić, bez żadnej struktury organizacyjnej”.
- ¹⁵ Zob. zdjęcie masterplanu obozu umieszczone w tekście nieco wcześniej.
- ¹⁶ Zob. przypis nr VII.
- ¹⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Calais_Jungle (dostęp: 27.10.2018).
- ¹⁸ <https://www.thesun.co.uk/news/1697984/calais-jungle-camp-migrant-refugee-demolished/> (dostęp: 27.10.2018).
- ¹⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=gaiJawAUyJ0> (dostęp: 27.10.2018).
- ²⁰ <https://www.thesun.co.uk/news/1697984/calais-jungle-camp-migrant-refugee-demolished/> (dostęp: 27.10.2018).
- ²¹ Fiński architekt, pisarz i fotograf. Zaangażowany w problemy migracyjne.
- ²² <https://www.archdaily.com/489255/the-humanitarian-works-of-shigeru-ban> (dostęp: 27.10.2018).

BIBLIOGRAFIA

- Jacobs J., *Śmierć i życie wielkich miast Ameryki*, CA Centrum Architektury, Warszawa 2014.
- Atlas Architectures de la New Jungle*, Sans Plus Attendre, Paris 2016.
- Planowanie*, „Autoportret” 1(56)/2017, s. 103–107.
- https://pl.wikipedia.org/wiki/Kryzys_migracyjny_w_Europie (dostęp: 7.04.2018).
- https://pl.wikipedia.org/wiki/Arabska_wiosna (dostęp: 7.04.2018).
- <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiatea,2/unhcr-liczba-uchodzcow-z-syrii-przekroczy-la-w-sasiednich-krajach-5-mln,727931.html> (dostęp: 7.04.2018).
- <https://wiadomosci.wp.pl/imigracja-do-ue-czyli-droga-przez-meke-6027746156147841a> (dostęp: 7.04.2018).

- https://en.wikipedia.org/wiki/La_Liniere_refugee_camp (dostęp: 7.04.2018).
- <https://www.newsdeeply.com/refugees/community/2017/01/18/the-chill-sets-in-at-la-liniere-frances-first-official-refugee-camp> (dostęp: 7.04.2018).
- <http://webdoc.france24.com/grande-synthe-migrants-camp-insalubrite-calais-dunkerque-humanitaire-msf-mdm/> (dostęp: 7.04.2018).
- <http://parcitypatory.org/2016/09/26/la-liniere/> (dostęp: 7.04.2018).
- <https://media.msf.org/media/MSF171188.html> (dostęp: 7.04.2018).
- <https://www.actesetcites.org/projets> (dostęp: 7.04.2018).
- https://issuu.com/sansplusattendre/docs/000_dossier_final_sans_plus_attendr/98 (dostęp: 7.04.2018).
- <https://www.theguardian.com/artanddesign/2016/jun/08/refugees-calais-jungle-camp-architecture-festival-barbican> (dostęp: 7.04.2018).
- <http://parcitypatory.org/2016/09/26/la-liniere/> (dostęp: 7.04.2018).